

és készülő Jób-naplójának első fejezete sejteti, mire lenne képes, ha nem kell megbirkózni az empirikus és a fiktív szerző benne reménytelenül összegubancolódott kapcsolatával. Ha nem görcsöl be, hogy „művészetet” kell produkálnia. Mert egész epikus pályáját figyelembe véve számomra a legérdekesebb, legvonzóbb hang és alak mégiscsak Eörsi István, ez a zsigerien kíváncsi, sokszor fecsegős, szereplői hasába lukat beszélő, de alakjainál összehasonlíthatatlanul szellemesebb és okosabb, elevebb gondolkodású, szenzuálisan is plasztikus, mind a gondolatok, mind az élvilágában a szó legjobb értelmében hedonista, „*cinikus optimista*” ember.

Bán Zoltán András

NYUGATI MARXIZMUS

Erich Fromm: Menekülés a szabadság elől
Akadémiai, 1993. 260 oldal, 374 Ft

Sigmund Freudon kívül egyetlen pszichoanalitikust sem olvasnak annyian, mint Erich Frommot: némelyik munkáját a rágógumi és az elektromos fogkefe között a nyugati ABC-áruházakban is árusítják. Talán olyan filozófiatörténész is akad, aki – Nietzsche sikeres és Kierkegaard sikertelen (?) bordélyházi látogatása mellett – a nyugati szellem történetének csillagórái között tartja számon, amikor 1927-ben Fromm megevett egy disznóhúsból készült kolbászt egy müncheni utcai pecsenyeárusnál (és ily módon szakított családjá sok nemzedékre visszanyúló zsidó ortodox hagyományával).

Amikor nemrég ausztriai börtönorvosi munkám közben egy fejeccsel beszélgettem, betegem korunk hanyatlását ostorozva Frommot idézte. Sötéten látása nem lepett meg – minden kábítószeres elítélt kultúr-pszichista –, de hogy ő is olvasta a neves freudomarxistát, annál jobban. Mintha Gorkij ÉJJELI MENEDÉKHELY-ének lakói Bergyajevet tanulmányozták volna.

Fromm méltán híres munkája, a MENEKÜLÉS A SZABADSÁG ELŐL több mint ötvenéves

késéssel került a magyar olvasó kezébe. Bár a negyvenes évek legelején jelent meg, létrejöttét a harmincas évek körülményei határozták meg. Más ortodox és újító marxistákkal együtt (Fromm közismerten a frankfurti iskola *extra muros*, nem kommunista Marx-követői közé tartozott) Frommot is megdöbben-tette a német nemzetiszocializmus győzelme. A náciizmus már Auschwitz előtt is alapvető civilizációs sokkot jelentett Fromm és kortársai számára.

Egyenesen mellbevágónak számított, hogy a német munkásosztály is passzív maradt vagy éppen a náciakat támogatta. József Attilának és sok magyar marxistának is ez volt a harmincas évekbeli politikai alapélménye. Ezt a tényt – ha valaki becsületesen bevallotta, és nem csupán a brutális elnyomásra, a szociáldemokrata árulásra vagy hasonlókra hivatkozott magyarázat gyanánt – igen nehezen lehetett feldolgozni a hagyományos és különösen a sztálini módon értelmezett marxista elmélet keretei között. Mivel a marxizmusról nem mindenki volt hajlandó lemondani, elméleti kiútként a pszichoanalízis kínálkozott mint „*a szubjektív tényező*” megmagyarázására szolgáló értelmezési módszer.

Wilhelm Reichtől Theodor Wiesengrund-Adornón és Herbert Marcusén át az inkább csak számunkra fontos elméletalkotó József Attiláig senki sem forgatta olyan virtuóz módon a freudomarxista pengét, mint Erich Fromm; és talán sehol sem olyan ügyesen, mint éppen a MENEKÜLÉS A SZABADSÁG ELŐL című művében. Ez a könyv a pszichológizáló nyugati marxizmus egyik csúcsteljesítménye.

Ahogy az átlagos baloldali vagy liberális értelmiségiben, intellektuális fejlődése kezdetén Frommban is csupán halványan merült fel a feltételezés, hogy az emberek talán nem is mindig szeretnének olyan nagyon szabadok lenni. A vita az emberi természetről ősidők óta folytatott diszkurzust variálta: csakugyan vonzza a szabadság az embert, a huszadik század emberét?

A freudomarxisták azért bizonyultak különösen alkalmasnak arra, hogy hozzászóljanak az emberi természetről folytatott vitához, mert ennek a disputának mind a marxizmus, mind pedig a pszichoanalízis új ösztönzése-

ket adott. Ehhez társultak Fromm személyes adottságai, amelyek jellemzésére a zsenialitás kifejezés nem nevezhető túlzottnak.

Fromm kétfelé sújtott: elvetette a hagyományos, hivatalos marxizmust, amely (mint Lukács György) lényegtelennek minősítette, félvállról vette a pszichológiai problémákat, és fenntartások nélkül érvénytelennek nyilvánította a pszichoanalízist. De bírálta az ösztönalapokon nyugvó freudi elméletet is, amely viszont a történelmi folyamatok egyoldalú pszichologizálására, gazdaság, politika és ideológia elhanyagolására, az individuálpaszichológia közvetlen társadalom-lélektani alkalmazására hajlott.

Mai szemmel Fromm gyengesége, hogy talán túlságosan is lebecsülte a biológiát: nem mindenben volt igaza, amikor támadta a biologisztikus Freudot. A modern etológia eredményei jelentős mértékben rehabilitálni látszanak a biológiai összetevők szerepét az emberi magatartásban, és arra intenek, hogy nem helyes ideológiai harci kérdéssé nyilvánítani – hiába, Fromm, így vagy úgy, de azért csak marxista maradt – szaktudományos döntésre váró problémákat.

Abban viszont briliáns és nem korlátolt módon bizonyult marxistának, hogy történetileg igyekezett megközelíteni tárgyát. (Freud kultúrfilozófiai munkáitól – a bécsi mestert a marxizmusnak a szele sem érintvén meg – ez a módszer mindig is merőben idegen maradt. A pszichoanalízis megalapítója csak az egyén pszichológiai sajátosságainak megmagyarázására folyamodott az élettörténeti elemzéshez. Freud maga elméletileg nem reagált a nemzetiszocializmusra sem. Zsidó identitása erősödött meg, és Mózesről kezdett kalandos tanulmányokat írni.) Fromm bebizonyította, hogy a szabadság iránti ambivalencia alapján mindig is – pontosabban legalább a reneszánsz óta – végigkísérte az európai embert.

A függetlenedés a külső tekintélyektől, amelyet az egyén élettörténetében a szülőktől való elszakadás jelenít meg, nemcsak a megmámorosodás, az öröm, a felszabadultság érzését kelti, hanem az elszigeteltség, a jelentéktelenség és a gyengeség tudatát is. A szabadság szorongás is (és ennek a gondolatnak a hangsúlyozásában Fromm párhuzamos sînen futott az egzisztencialistákkal, akik né-

melyike, mindenekelelt Sartre, bár Heidegger vagy különösen Jaspers aligha, ugyan-csak rokonszenvezett a pszichoanalízissel). „Ebben a pillanatban – életemben először – csak-ugyan félelmet éreztem. Megértettem, hogy szabad vagyok. Félni kezdtem” – írta Márai Sándor emigrációja első pillanatairól a FÖLD, FÖLD!...-ben

Ennek az életérzésnek a művészi megjelenítésére Fromm nemcsak Franz Kafka KASTÉLY-át és Julien Green naplót idézte, hanem a Miki egér-rajzfilmeket is, amelyekben „egy óriási erő el akar nyelni egy icipici lényt, s ezért minduntalan üldözi és veszélyhelyzetbe sodorja”. A kor embere kétfajta kiutat volt hajlamos követni: a behódolást egy vezérnek (mint a harmincas évek Németországában) vagy a kényszeres konformitását (mint az Egyesült Államokban).

Fromm könyvének magyar változata már 1993-ban a piacra került, de eddig nem kellett különösebb visszhangot. A kilencvenes évek egyet és mást megért olvasói, akik megtapasztalhatták, hogyan jutott el a marxizmus Marxtól és Rosa Luxemburgtól Lukács és Leninén át Brezsnjevig és Ceausescuig, intellektuálisan és érzelmileg nehezen követik a régi marxista vitát. Akármilyen igazságtalan, Erich Honecker és Gustav Husák némileg Frommot is kompromittálta.

Pedig Fromm könyve – akkor is, ha nem vagyunk (már) marxisták vagy soha nem is voltunk azok – a mai Magyarországon különösen aktuális. Százerek, talán milliók mindennapi élménye: 1989-ben úgy megkapták a szabadságot, hogy majdnem attól koldultak. Aggasztó, hogy a lakosság széles rétegei számára az új szabadság nem elsősorban a mámor, a freudi *Lust* forrása, hanem a szorongás: az elnyomorodást és a bűnözést, az eszmék káoszát és a mertoni relatív deprivációt jelenti. Sokan vannak – vagy lennének szívesen – menekülőben a szabadság elől a biztonság felé, és távolról sem bizonyos, hogy futásuk nem végződik-e majd sikerrel.

Nehéz elképzelni, hogy ennek a társadalom-lélektani alapélménynek közép- és hosszú távon semmiféle hátrányos politikai következménye nem lesz. Fromm annak idején analóg helyzettel magyarázta Hitler uralomra jutását. Lehet, hogy Közép- és Kelet-Európában is kovácsolják már annak az új dik-

tatúrának a fegyvereit, amelyeket a menekülés a szabadság elől fog majd uralomra jutatni?

Nem tudjuk; ennek a kérdésnek a megválaszolása nyilvánvalóan túllépi egy könyvbírálat határait. Sajnos a mai magyar szociálpszichológia (amely részben ösztöntani pszichoanalitikus, részben pedig behaviorista-kognitív alapokon áll, és csak igen kevés követi a frommi interperszonális-szociológiai neofreudista módszert) alig hajlik a Fromméhoz hasonlítható komplex kérdésfeltevésre. A kevés számú kivétel közé tartozik az utószóíró Erős Ferenc, akit régóta foglalkoztat Erich Fromm munkássága. A mai magyar szellemi életre is illik az a régi frommi diagnózis, hogy „különösen azok, akiknek szíve a szabadságért dobog, nehezen ismerik fel a szabadság árnyoldalát, azt, hogy milyen roppant terheket ró az emberre”. A probléma tehát inkább elfojtódik.

Igaz, itt-ott ezt a régi könyvet is belepte már a finom por. Az elsődleges önszeretet nézőpontja például – ahogy Bálint Mihály eredményeiből tudjuk – a pszichoanalitikus elméleten belül mára már elavult. Túlságosan rövidre zártak Fromm következtetései a Luther, Kálvin és a náci ideológia közti összefüggésről is. A kor kedvenc társasjátékai közé tartozott, hogy vizsgálják: ki mindenki volt Hitler előkészítője, elődje? Fromm persze messze áll attól a primitív ehrenburgi állítástól, amely szerint „a németek (a »Fritz«-ek) már a teutoburgi erdőben is fasiszták voltak” (Lukács György), de azért ő sem tudta teljesen kivonni magát kora szellemi életének hangulata alól. Egyes fejtegetésekben érezhető a „gazdasági alap – szellemi felépítmény” stílusú marxista hasbeszélés is.

Fromm lebecsülte a modern kapitalizmus alkalmazkodóképességét: a nagy világválságból nemcsak Hitlerhez vezetett út, hanem Roosevelthez és a skandináv típusú jóléti államhoz is. Igaz, hogy Fromm élesen bírálta, nem tartotta valódi alternatívának kora demokratikus társadalmait sem, szemükre vetve az anyagi javak hajszolását és kényszerüket a konformizmusra. Mintha továbbra is marxista és pszichoanalitikus utópista maradt volna (ez különösen késői műveiben kifejezett), egyfajta zsidó próféta a huszadik század körülményei között. Helyenként – mi-

ként öregkorában könyvszámra – jól hangzó általánosságokat vág az olvasó arcába.

Az Akadémiai Kiadó *Hermész Könyvek* sorozatában megjelent munka alaposan és jól szerkesztett kiadvány. Bíró Dávid fordítása hűséges az eredetihez, és gördülékenyen olvasható.

Harmat Pál

A KIHÍVÁS FENNÁLL

*Bartók Béla: Complete String Quartets Nos. 1–6
Keller Quartet
ERATO 4509-98 538-2 (77:00 – 72:22)*

A nagy várakozások általában nagy csalódással végződnek. Természetesen nem minden esetben, de a tapasztalat azt mutatja: nem tanácsos túlságosan hosszú ideig, túlságosan sokat remélve várakozni. Márpedig Bartók vonósnégyeseinek minden új felvételét – egyébként teljesen indokoltan – ilyesféle várakozás előzi meg: a sok átlagos, netán jó, sőt néha nagyon is jó felvétel közül hátha éppen a következő lesz a kiemelkedően érdekes, a stílusosan iránymutató, az *etalon*. A bartóki életmű, meglehetően nem lezárt, de ezen belül a hat vonósnégyes olyan külön vonulatot, szerves egységet jelent, ami végső soron megoldhatatlannak tetsző, mégis ellenállhatatlan feladat a mindenkori kvartettek részére; hovatovább nem alakulhat olyan új együttes, amelynek távlati céljai között ne szerepelne Bartók Béla kvartett-oeuvre-jének betanulása, esetleges hanglemezfelvétele. Ez önmagában nagyon szép lenne, ha nem vetődne föl rögtön a kínos kérdés: vajon lesz-e elég türelem, bölcsesség, megfontoltság a majdani előadókban, hogy felvételeiket csakis az optimum reményétől kecsegtetve készítsék el, s ne akkor, amikor azok még nem léphetnek túl a tucatelőadások szintjén? Lehet, hogy felesleges az aggodalom, mert a zeneszerző halála óta eltelt fél évszázad alatt jó néhány, megjelenésekor egyenesen glorifikált produkciót máris kiostált az idő, mindazonáltal – különösen a mai, dömpingszerű tömegtermelés közepette – jobb lenne, ha az előadók